

структурно-семантичного метода моделювання для определения логических факторов формирования алогичных фразеологизмов.

Ключевые слова: алогичный фразеологизм, глагольный фразеологизм, структурно-семантическая модель.

Summary

Artemenko G. S. Structural and semantic modelling illogical phraseology (verbal model).

The article analyzes the structural features of Ukrainian idiom's verbal model. Peculiarities of the different illogical idioms structural and semantic models are described. Structural and semantic models are represented as logical factors of illogical idioms.

Key words: illogical idiom, verbal idiom, structural and semantic model.

УДК 811.161.2'36

Байдюк О. І.

Хмельницький національний університет

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ У НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ А. Ю. КРИМСЬКОГО

У сучасному українському мовознавстві комплексне дослідження речення як багатоаспектної одиниці є пріоритетним. Особливо це стосується складних, зокрема сурядних, конструкцій, що широко функціонують у книжно-писемних стилях української літературної мови.

Оскільки важливою рисою наукової мови є тяжіння до розгорнутих складних речень із різними видами синтаксичного зв'язку, відокремлених зворотів (особливо дієприкметникових та дієприслівникових) тощо, тому речення такого зразка неодноразово ставали об'єктами вивчення низки лінгвістів (Т. В. Біляєвої, О. Є. Вербицького, С. В. Давнюк, Д. В. Данильчука, Л. І. Дубовика, Н. О. Ковальової, Н. В. Морозової, О. М. Труш та ін.).

Однак, незважаючи на різнопланові дослідження життя і творчості А. Ю. Кримського такими науковцями, як О. К. Бабишкін, С. І. Білокінь, Я. П. Білоштан, М. С. Возняк, Б. Д. Грінченко, О. С. Грушевський, К. І. Гурницький, М. Й. Євшан, П. Й. Колесник, Леся Українка, Л. Г. Лопатинський, І. С. Нечуй-Левицький, М. Т. Рильський, І. Я. Франко, Г. М. Хоткевич, С. М. Шаховський та інші [5, с. 3], вивчення складних сурядних речень у науковому мовленні діяча відсутнє, що і зумовлює актуальність теми нашої роботи.

За мету ми ставимо аналіз видів складносурядних елементарних речень у науковому стилі А. Ю. Кримського (статтях з літературознавства), встановлення основних особливостей цих конструкцій, специфіки їхнього функціонування, опис сполучникових засобів оформлення синтаксичного зв'язку.

У визначенні складносурядного речення здебільшого спираються на автономний статус предикативних частин у його складі та наявність формально вираженого синтаксичного зв'язку між ними [1, с. 7].

Починаючи із граматики М. І. Греча, складносурядні речення поділяли за сполучниками на єднальні, протиставні й розділові. З огляду на граматичну природу засобів поєднання К. Ф. Шульжук виокремлював складносурядні речення з єднальними, зіставно-протиставними, розділовими і градаційними сполучниками [6, с. 233–234]. І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк і М. Ф. Кобилянська, П. С. Дудик і Л. В. Прокопчук за значенням розмежовують складносурядні речення з єднальним,

зіставно-протиставним, розділовим, градаційним і пояснювальним значенням [3, с. 254]. Окремим різновидом Т. М. Гапанова називає приєднувальні речення, які уже тривалий час перебувають у полі зору лінгвістів.

Серед складносурядних речень, які стали об'єктом нашого дослідження, 62,8 % становлять конструкції із зіставно-протиставним значенням. Протиставні відношення (66,7 %) в досліджуваних складносурядних реченнях охоплюють протиставно-допустові (39 %), протиставно-обмежувальні (30,5 %), власне протиставні (22,2 %), протиставно-компенсувальні (8,3 %) варіанти значення.

Найбільш типовим для протиставно-допустових відношень є сполучник **але** (71,5 %): *Навіть зустрічається у нього – лє ся (зам. лє ся), але під впливом своїх земляків начеркує: бурян, підюдили, здорове* [4, с. 321]; *Ще видно з них невправну, молоду руку (напр., перший розділ „Лесишеної челяді” сухенький, і варто було б зробити його драматичнішим, жвавішим, а в „Двох приятелях” оповідача зроблено через лад наївним і недогадливим, бо навіть придуркуватим, тільки ж в уста йому зложено таке гарне, мальовниче, виразисте оповідання, яке може бути хіба в людей з великим даром обсервації), але обидві повістки таки гарні* [4, с. 503]. Посилення протиставного значення спостерігається при використанні підсилювальної частки **ж**, що може стояти як поряд із сполучником, так і займати будь-яку позицію відповідно до нього в межах усієї предикативної частини речення: *Я ж бо Драгоманова вже й давніш, ще перед тим його листом, начитавсь багацько, а з геть усякими його логічними міркуваннями був знайомий, але ж це не перебувало мені до того часу носити в грудях тяжкі підозріння про його потайну політичну роль* [4, с. 649].

Менш поширені складносурядні речення протиставно-допустового значення, оформлені за допомогою сполучника **та** (28,5 %): *Можна б писати з апострофами, та це дуже незручно* [4, с. 321]; *Опроче, нехай собі ті студенти й ліноухи, нехай собі неуки, та вони не зрадники* [4, с. 488]. Для останнього прикладу характерним є трансформування підметів: наприклад, іменника *студенти* в займенник *вони*.

Протиставно-обмежувальним синтаксичним одиницям, порівняно із усіма видами елементарних сурядних конструкцій, притаманний найбільший ступінь різноманітності у використанні сполучників у межах одного типу речень, зокрема **але** (72,7 %): *Щоправда, існують і в живій мові форми: „народжений”, „природжений”, але їх треба вважати за староцерковні* [4, с. 611] (відбувається трансформування додатків *форми* – *їх*); *Побутовими картинами це можна його вважати так-сяк, але й це не точно* [4, с. 344]; інтенсивність протиставного значення підкреслює введення в другу предикативну частину підсилювальної частки **й**, що стоїть безпосередньо після сполучника; **а** (18,2 %): *Всередині рукопису лежить картка, а на ній рукою Драгоманова написано гекзаметричний переклад уривка з „Одіссеї”, дуже гарний, зроблений 16 ноября 1866 р.* [4, с. 371] (спостерігається перехід членів речення: підмета *картка* у додаток *на ній*); транспортований **тільки**, що у прикладі використовується із постпозиційною підсилювальною часткою **ж**: *Порівняльним методом він зацікавився іще р. 1869 („Новий погляд на великоруський богатирський епос Влад. Стасова”, львівська „Правда”, № 25 – 31), тільки ж у Києві не то що стасівську теорію, ба й узагалі порівняльний метод в етнографії вважали за „плавание по океану безбережному”* [4, с. 617]. Зауважимо, що семантичну групу протиставних сполучників в українській мові виокремлює те, що її периферійні одиниці – це одиниці, транспоновані зі семантико-синтаксичної сфери підрядних, а не сурядних сполучників. Серед них – вторинні підрядні сполучники **тільки**, **тільки що**, які в типовому вжитку передають темпоральні семантико-синтаксичні відношення з відтінком швидкого настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині. Ці периферійні сполучники виражають протиставно-обмежувальне значення і належать до стилістично маркованих, співвідносних із розмовним та художнім стилям [див.: 2 с. 105]. Однак, як видно із наведеного прикладу, речення із сполучником **тільки** функціонує і в науковому мовленні.

У складносурядних реченнях із власне протиставними відношеннями сполучник **а** поєднує складові частини заперечного змісту, до складу яких входить частка **не** і стверджувальна предикативна одиниця: **Ще** „Правда” **не** встигла й видрукувати мого листа про Драгоманова, **а** Франко негайно одписав мені от що (9 грудня 1890) [4, с. 645]. Так, за умови введення прислівника **ще**, речення набуває часового відтінку.

Для посилення протиставного значення синтаксичним конструкціям такого типу властиве використання в обох складових словосполучень-антонімів: **Мале дитя** (от напр., з-поміж таких, які вчаться у Валька) **не** може в сильнім ступені чути гніту над думкою, **а** **підросла** гімназійна **молодіж** відчуває цеє ой як добре! [4, с. 308].

Складносурядні речення із протиставно-компенсувальним значенням обмежуються використанням семантичного сполучника **але**: *Грою цим артистам певне що не можна рівнятися до наших славних Заньковецьких та Віриних, але взагалі грають вони непогано і навіть добре* [4, с. 324]. Такі відношення можуть бути оформлені поєднанням сполучника **але** і конкретизатора **ще**: **В другім акті** дійовим особам одведено вже доволі місця, **але ще** більше припадає знов-таки етнографії (Ніч на Йвана Купала з усякими її обрядами та забобонами <...>) [4, с. 339]. Характерним є функціонування спільних для обох предикативних частин членів речення, а саме: *в другім акті*.

Складносурядні зіставні речення (33,3 %) презентуються власне зіставними відношеннями (46,6 %): *Між окремими артистами треба назвати: Заньковецьку, Ратмирову, Маркову, Переверзеву, Тимаєву, Мороз, Полянську, Козловські, а з чоловічого персоналу одзначаються: Садовський, Щербина, Максимович, Загорський, Райський, Джигиль, Василенко, Карпенко, Ярмоленко, Москаленко* [4, с. 329]; **В** **цім драматичнім товаристві** не всі артисти українці, **а** немало половина – росіяни (Максимов, Востоков, Богатирьов, Белкін, Светлова, Тамарова і др.) [4, с. 324] (у реченні функціонують спільні другорядні члени – *в* **цім драматичнім товаристві**); розподільно-зіставними відношеннями (38,8 %): *Перший акт (сільський ярмарок) прямо вихоплено зірким оком із життя, відтворено сильно, а головним діячам драми дано тут дві-три слові* [4, с. 339]; *В дорогобицькій ямі, а не тюрмі, Франко натерпівся більше, ніж де, а в нього тим часом була гарячка* [4, с. 514]; зіставно-наслідковими відношеннями (16,6 %): *Читаєш у Франка про становище в менше освіченій верстві, а знехотя повстають в голові усякі любості нашого гімназійного виховання* [4, с. 308]. Зміст предикативних частин у вказаних реченнях зіставляється і взаємодоповнюється за допомогою єдиного сурядного сполучника **а**.

Другу за чисельністю групу серед усіх складних речень із сурядним зв'язком охоплюють одиниці з єднальним значенням (36 %), що презентовані конструкціями із невластиве єднальним (74,2 %) та із власне єднальним (25,8 %) значеннями.

У науковому мовленні А. Ю. Кримського домінують сурядні речення із невластиве єднальним значенням, що виражають послідовність перебігу кількох дій або станів (47,9 %): „Слово” *ще* 16 січня 1877 року казало про ревізію в „українском” товаристві (себто „Просвіті”), **і** *тая ревізія справді фактично відбулася 22 січня* [4, с. 541].

Для синтаксичних конструкцій такого виду характерні фіксований порядок предикативних одиниць, використання лише асемантичного сполучника **і** для оформлення відповідних семантико-синтаксичних відношень та численні трансформації лексичного наповнення сурядних частин. Зокрема, спостерігається перехід займенника **я** – **мене** у складниках речення: *Вступив я до Московського університету вже як людина сформована, з точно визначеними науковими інтересами, і в мене одразу нав'язалися добрі відносини з найкращою московською професурою і взагалі з московськими науковими колегами* [4, с. 656]. У реченні: *Латинський текст тих „Пророцтв” Ганка знайшов передише, і вчені чехи віднесли латинський текст до XIV віку* [4, с. 541];

послідовність підсилюється вживанням у першій предикативній одиниці обставини часу *передше*. Протиставлення обставини *тоді* в першій частині наступного складного речення і конкретизатора до сполучника *і от* в другій складовій служить для повнішого вираження значення послідовності: *Разом з тим працював тоді М. Комар ще й над нашою бібліографією; і от 1883-го року він випустив у світ в альманасі „Рада” і в особній відбитці своїй аж надто відомий „Покажчик нової української літератури (1798–1883 р.)”, 74 стор.* [4, с. 594]. Наявністю конкретизатора *ото* до сполучника *і* характеризується речення: *Франко в марті поїхав погостювати в Коломийський повіт до К. Геніка, і ото там його безневинно припилили до процесу Павликівен і держали три місяці в тюрмі коломийській, потім перекидали з тюрми в тюрму до Станіславова, Стрия і Дрогобича* [4, с. 514]; крім того, спостерігається трансформування у першій предикативній частині підмета *Франко* у додаток *його* у другій частині.

Причиново-наслідкові смислові відношення у складносурядних невластне єднальних реченнях (47,8 %) оформлюються асемантичними сполучниками *і* (91 %), *та* (9 %), що поєднують різні за значенням предикативні частини. Так, причиново-наслідкові відтінки в науковому стилі А. Ю. Кримського створюються здебільшого реальним змістом конструкцій із сурядним зв'язком: *Та все це висвітлено вкрай аж тепер, і високий, ідеально чистий образ М. Драгоманова ні в кому тепер не будить ніяких сумнівів* [4, с. 625]; *З Борисом Грінченком я (попереду заочно, через листи) сильно заприятнись, і мені було б прикро прочитати в „Народі”, 1892, безжалісну статтю Драгоманова під заголовком: „Неправда – не просвіта”, написану з приводу Грінченкової популярно-біографічної книжечки „Григорій Квітка” (Львів, 1892)* [4, с. 659].

Смислово єдність предикативних частин досліджуваних синтаксичних одиниць із причиново-наслідковим значенням підсилює трансформація членів речення в обох складових складносурядної конструкції: *Малоруські мотиви звісні добре в Москві, і, напр., мотив: „Ой не ходи, Грицю” ви тут почуєте дуже-дуже часто („Не ходи, Грицю на вечериці”)* [4, с. 625]; *Та, звичайно що, далі привітали Степана дуже сердечно й щиро, і він загостювався у Хомутинях аж до пізньої осені отого 1861 р. та й аж тоді поїхав до Ялти на службу* [4, с. 579]; *На наше щастя, російська цензура не забороняє деяких галицьких часописів і вони спокійненько можуть доходити до українських передплатників* [4, с. 661]; *Друкарських помилок у словнику не з-так мало; та наприкінці книги (поки що 1-го тому) додано їх реєстр* [4, с. 613]. В останньому прикладі причиново-наслідкові відношення виражаються за допомогою сполучника *та*. Зауважимо, що деякі українські дослідники одиничні єднальні сполучники *і*, *й*, *та* розмежовували за семантичними та стилістичними ознаками. Зокрема, вважали *і* (*й*) ширшим за значенням від сполучника *та*, він уживається в усіх його позиціях, тоді як *та* не може його цілком заступати, бо вузьчий за значенням – „може бути вживаний тільки для поєднання таких речень, які розповідають про одночасні, паралельні, близькі одна від одної дії або схожі явища”. За стилістичним використанням ці сполучники також вважали неоднаковими: *і* (*й*) поширений в усіх стилях, функціонування *та* обмежували переважно розмовним ужитком та мовою українського фольклору [див.: 2, с. 56]. У нашому випадку спостерігається функціонування сполучника *та* в науковому мовленні.

Особливістю причиново-наслідкових сурядних речень є відсутність жодного прикладу, де до сполучників *і* або *та* був би доданий будь-який конкретизатор, на відміну від речень зі значенням послідовності перебігу кількох дій або станів.

З метою вираження приєднувального відношення епізодичним (4,3 %) є використання конструкції невластне єднального значення, де друга предикативна частина вказує на доповнення, розвиток думки, висловленої у першій, та репрезентується складеним сполучником *та й*: *Окрім величезної національної ваги, ці пам'ятки здобули першорядну вагу наукову, та й увесь учений світ мусив з пошаною дивитися на чехів* [4, с. 541].

Речення із власне єднальним значенням, що передають одночасність дій, подій, явищ, становлять 25,8 %. Засобом оформлення сурядного зв'язку в синтаксичних конструкціях такого виду виступає асемантичний сполучник *і*: *Тому його призначення дуже прикро вразило було українську партію „народовців”, і українська преса зустріла його дуже неприхильно* [4, с. 584]; *„Соборник” нагадує своєю манерою оповідання (як і темою) „Старосвітські батюшки і матушки” Левицького; і, як видно, уніатське духовенство дуже нагадує собою „Старосвітських батюшок” українських* [4, с. 348]. У цих реченнях простежується як синтаксична, так і смислова рівноправність сурядних частин, де поєднуються однорідні твердження, близькі за змістом. Одночасність тут передається співвідношенням вищо-часових і способових форм дієслів-присудків.

Особливістю сурядних речень із власне єднальним значенням є вільний порядок розташування предикативних частин. Однак, з урахуванням формально-граматичних і семантичних зв'язків між складовими частинами складносурядних речень, А. П. Грищенко виділяє кілька структурно-семантичних моделей єднальних складносурядних речень. Варіантом речень, у яких ідеться про одночасність кількох дій або станів, є єднальні складносурядні речення з фіксованим розташуванням складових частин у зв'язку з наявністю у другій частині компонента (переважно анафоричного займенника), залежного від відповідного елемента першої частини [див.: 6, с. 235]. У науковому мовленні А. Ю. Кримського прикладом синтаксичних одиниць з фіксованим розташуванням предикативних одиниць є наступні конструкції: *Гумористичних „Приказок” у Руданського є 218, і ціла їх четвертина (аж 54 приказки) висміюють представників релігії (попів, ксьондзів, церковних старост, дяків), глузують з культу святих, беруть на глум церковні таїнства (причастя в тому числі) і т. ін.* [4, с. 563]; *Автор назвав „Царя Соловєя” казкою, і справді її можна читати з великим заінтересуванням попросту як казку* [4, с. 533]; *І от власне ліричний елемент тут панує, і на мою думку він-то й надає „Кістякам” таку велику займаючість* [4, с. 344]. Власне єднальні відношення в останньому реченні виражаються повторюваними сполучниками *і...і*; таке функціонування вказаних сполучників посилює відтінок переліку.

1,2 % в науковому мовленні А. Ю. Кримського відведено складносурядному реченню з розділовим значенням. Щодо цього типу речень існує декілька поглядів. А. П. Грищенко вказує на те, що ці речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження. Він виокремлює дві їх моделі: речення з двома рівнозначними частинами, основний зміст яких полягає у повідомленні про несумісні дії, з яких за відповідних умов можлива тільки одна; речення з довільною кількістю граматично рівноправних складових частин, з яких може реалізуватися як одна, так і всі. М. В. Ляпон диференціює розділові відношення на власне розділові, що вказують на взаємовиключення, несумісність, і невласне розділові, що передбачають синтез тотожності (рівнозначності) і розмежування. Дві моделі (зі значенням виключення і чергування) розглядають І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Н. В. Гуїванюк, М. Ф. Кобилянська, Б. М. Кулик, І. І. Слинко [6, с. 242].

У досліджуваних реченнях засобом оформлення невласне розділового значення є одиничний сполучник *або*, що виражає роздільність близьких за змістом фактів: *Часто од сього вдача представленої дійової особи сильно однімається або, принаймні, певна сцена набуває зовсім інакшого світла* [4, с. 331–332]. у наведеному прикладі спостерігається функціонування спільних для обох предикативних частин членів речення *часто од сього*.

У процесі дослідження з'ясувалося, що специфіка синтаксису наукового мовлення А. Ю. Кримського (літературознавчо-критичних статей) полягає у використанні елементарних складносурядних речень із зіставно-протиставним (62,8 %) значенням (протиставне значення – 66,7 %, зокрема протиставно-допустові, протиставно-обмежувальні, власне протиставні, протиставно-компенсувальні відношення; зіставне значення – 33,3 %, зокрема власне зіставні,

розподільно-зіставні, зіставно-наслідкові відношення), єднальним (36 %) значенням (невласне єднальне значення (74,2 %) виражає послідовність перебігу кількох дій або станів, причиново-наслідкові смислові відношення, приєднувальне значення; власне єднальне значення (25,8 %) передає одночасність дій, подій, явищ), розділовим (1,2 %) значенням. Засвідчено відсутність сурядних конструкцій із градаційним та пояснювальним значеннями.

Основними засобами вираження синтаксичного зв'язку і смислових відношень між предикативними частинами складносурядних речень виступають асемантичні (одиничні *і, та*; повторюваний *і...і*; складений *та й*) і семантичні (*але, а, або*, транспортований *тільки*) сполучники.

У перспективі наше дослідження буде спрямоване на аналіз складних безсполучникових речень, засвідчених у науковій спадщині А. Ю. Кримського.

Список використаної літератури

1. Гапанова Т. М. Актуальне членування складносурядних речень в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Т. М. Гапанова. – Донецьк, 2010. – 23 с.
2. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови / К. Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
3. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підручник / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : Академія, 2010. – 384 с.
4. Кримський А. Ю. Твори: в п'яти томах / [упоряд. І. О. Лучник, А. М. Полотай, К. М. Секарева]. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. 2. – 718 с.
5. Останіна Г. Г. Літературно-художня творчість А. Кримського: проблематика і поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Г. Г. Останіна. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.

Анотація

Байдюк О. І. Складні речення із сурядним зв'язком у науковому мовленні А. Ю. Кримського.

У статті з'ясовано специфіку типології і функціонування складносурядних речень у науковому мовленні А. Ю. Кримського, визначено основні засоби вираження синтаксичного зв'язку і смислових відношень між предикативними частинами, встановлено продуктивність досліджуваних конструкцій.

Ключові слова: сурядність, предикативність, сполучники сурядності.

Аннотация

Байдюк О. И. Сложные предложения с сочинительной связью в научной речи А. Е. Крымского.

В статье раскрыта специфика типологии и функционирования сложносочинённых предложений в научной речи А. Ю. Крымского, определены средства выражения синтаксической связи и смысловых отношений, исследована производительность сложных предложений.

Ключевые слова: сложносочинённость, предикативность, союзы.

Summary

Baydyuk O. I. Complex sentences with coordinate link in the scientific speech A. Y. Krymski.

There is research of typology and structure of compound sentence in the scientific works of A. Krymski in the article. We parsed different kinds of sentences and means of syntactic connection between parts of compound sentence.

Key words: compound sentences, different types of compound sentences, conjunctions.